

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ

V

Ահա քեզ մի հետաքրքիր զուգադիպութիւն, սիրելիս, անցեալ Նամակովս քեզ Նկարագրեցի այստեղի գիւղական քահանան և եկեղեցին, իսկ այժմ գալիս եմ քեզ պատմելու թէ ինչպէս են կատարուում այստեղ թաղումները, որովհետեւ հէնց այսօր Ներկայ եղայ մի յուղարկաւորութեան:

Մեռնողը տան աշխատաւոր էր, մի ընտանիքի հայր: Գիւղն ամիսոսանքով լսեց նրա կանխահաս ցաւալի վախճանը: Յուղարկաւորները բազմաթիւ էին: Մեռնողի հայրը՝ մի եօթանասուն տարեկան ծերունի, տան բակում ընդունում է յուղարկաւորներին: Նա հազիւ է կարողանում քայլել տարիների և վշտի ծանրութեան տակ, բայց և այնպէս դողդողալով դիմաւորում է եկողներին, որոնք նրան ասում են քանի մի միսիթարական խօսքեր: Վաղուց հետէ պահարանում քաշ արած սեւ զգեստները այսօր այս սգի ժամին հանել և հագցրել են խեղճ ծերունուն, երեւի օրուայ խորհրդաւորութիւնը, սգի ընդհանուր պատկերը արտաքինի այլանդակութեամբ չը խոռովելու համար: Միայն ծերունին չէ, որ հագել է տխուր ժամին պատշաճ զգեստ, բոլոր յուղարկաւորներն առանց բացառութեան սև սիւրտիկ, սեւ զլխարկ կամ ցիլինդր, ինչպէս և սպիտակ մաքուր օսլայած շապիկ ունեն: Այս մարդիկ կարծես մի հանդիսի են եկել, և իրաւունք ունեն, սիրելիս, մահն էլ մի հանդէս է և բոլոր հանդէսներից ամենախորհրդաւորը, ամենահաւորը: Եթէ որեւէ մերձաւորի հեռաւոր երկիր ճանապարհը ընկնելը առաջ է բերում առանձին տխուր տրամադրութիւն, որ հանդիսաւորութիւնից զուրկ չէ, որչափ աւելի հանդիսաւոր է լինելու վերջին բարի երթը՝ դէպի այնտեղ, «որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ չի վերադառնում»: Միւս կողմից մահը ինքն ըստ ինքեան արդէն այնքան սարսափելի,

այնպէս ջախջախիչ, այնպէս անյոյս է, որ միանգամայն աւելորդ է էլ աւելի ծանր, էլ աւելի անսխորժ դարձնել այն՝ արուեստական, արտաքին միջոցներով: Դու յիշում ես մեր երկրում թաղումների ժամանակ առաջ եկած տեսարանները, այն ապանիչ, համարեա ոչնչութիւն ներկայացնող պատկերները. տղամարդիկ այլանդակօրէն հագնուած, կոնաչք առանց զխակալի, մազերը խոփւ, լաց, ճիչ, երգ, բայաթի, գովք, ոմանք երեսներն են չանգուում, ուրիշները զուխներին կրծքերին տալիս, ոմանք գետնին են թաւալում, իրար փաթաթում, չը գիտես ինչո՞ւ, և ամենքը միասին ներկայացնում են կարծես աշխարհի կատարածի նախընթաց ժամը: Արեւելքում իւրաքանչիւր թաղում, մանաւանդ «ազիզ մեռելի» թաղում, մի փոքրիկ կրկնութիւն է կարծես մահմեդականների «Շախսէ, Վախսէի», կամ Մհառլաւի սուղին: Զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ արցունքը, ողբը, սուգը ամենայայն չափով այդպէս պատշաճում են արեւելքին, ինչո՞ւ մարդիկ այնտեղ այնպէս խորը և յուսահատ սգալ գիտեն:

Իսկ այստեղ, չվէյցարական գիւղում, ահա թէ ինչպէս կատարուեց սուգը: Բակում՝ ինչպէս ասացի, հետզհետէ հաւաքուեցին սեւազգեստ յուղարկաւորները, եղանակը լաւ էր, հէնց այնտեղ դրսում էլ պարզեցին մի սեղան. ապա մէկը դուրս բերեց մատուցարանների վրայ յուղարկաւորների թուին հաւասար բաժակներ, և տուեց ամեն մէկին մի մի հատ, նրան հետեւեց մի ուրիշը և իւրաքանչիւրին տուեց մի բաժակ գինի, մի երրորդը մատուցարանով անցաւ բոլորի առաջից և ամեն մէկը վերցրեց մի մի հատ կարկանդակ:

Այս տեսարանն ինձ խիստ հետաքրքրեց, մի բաժակ գինի և մի հատ կարկանդակ, ահա չվէյցարական գիւղում մեռելահացը՝ նայում էի և մտածում մեր երկրի տնաքանդ «քելեխի» մասին. յիշում էի թէ՛ ինչպէս մեզանում մեռելատէրը աչքերը սրբելով՝ ստիպուած է այս ու այն կողմն ընկնել բրնձի, իւղի, հացի, մսի ճարանել մի քանի հարիւր հոգի կերակրելու համար, այն ժամանակ, երբ տան մնացած անդամները տակաւին տաք դիակի շուրջը կատարում են սոսկալի ողբը: Անշուշտ, երեսայամատութիւն կը լինի հեգնութեան առարկայ դարձնել առհասարակ որեւէ ժողովրդի ազգային սովորութիւն և մասնաւորապէս մահուան հետ կապուած սովորութիւնները: Քելեխը, որի մասին այնքան գրուել է և գրւում է մեզանում շատ անգամ, նոյն-իսկ թեթեւամիտ, անպատշաճ լեզուով, ժողովրդի համար կարող է նոյնքան սրբազան համարուել, որքան, օրինակ, իր մեռելի վրայ թաղման կարգ կատարելը: Եւ դա շատ հասկանալի է, եթէ ի նկատի ունենանք, որ ամեն մի սովորութիւն, մասնա-

ւանդ կրօնական՝ իր խորը պատմական-փիլիսոփայական ծագումն ունի, արմատացած է դարերով և կապուած է ժողովրդի ամենանուիրական հասկացողութիւնների հետ։ Նրանք կը փոխուեն, երբ արմատական փոփոխութեան կ'ենթարկուեն այդ սովորութիւններին ծագումն տուող հասկացողութիւնները։ Սա չի նշանակում սակայն, որ ժողովրդի գիտակցական մասը պէտք է հանդարտ սպասի մինչեւ այդ բոլորն ինք իրան փոխուի, պէտք է աշխատել վերացնել այդ վնասակար սովորութիւնները, բայց երբէք չը հեգնել, երբէք թեթեւամտօրէն չը վերաբերուել, և որ գլխաւորն է՝ երբէք չը վերաւորել ժողովրդի զգացմունքները, որոնց հետ խորապէս կապուած են այս կամ այն սովորութիւնները։ Ամեն բան կախուած է միմիայն ժողովրդի կրթութիւնից, նրա մտաւոր մակերեւոյթի բարձրացնելուց, մնացածը ինքն իրան կը կատարուի։

Եւ շարունակում եմ նկարագիրը։ Յուդարկաւորները բաւկում սպասում էին, իսկ դագաղը գտնուում էր ներսում։ Ինչ որ ինձ զարմացրեց, ներսից չէր լսուում և ոչ մի ձայն։ Լացն ու ողբը կատարուում էր լռութեամբ, առանց աղմուկի, առանց այլանդակութիւնների։

Հասաւ պատօրը, նա մէկիկ մէկիկ ձեռք տուեց յուդարկաւորներին և սգաւոր բարեկամներին, որոնց ուղղեց քանի մի մխիթարական խօսքեր։ Դագաղը տնից դուրս բերեցին բակը։ Քահանան կարդաց մի պատշաճաւոր աղօթք, ապա բընաբան առնելով «Մեղքով մահը աշխարհ մտաւ» խօսքերը, հէնց այնտեղ, բակում խօսեց մի մխիթարական քարոզ, որի ընթացքում չօչափեց շատ ժամանակակից բարոյական հարցեր։ Ինչ ասել է՝ մեղքով մահը մտաւ աշխարհ, բացականչեց նա, ի միջի այլոց, երբ ոչ միայն սկզբնական մեղքը չէր գործուել, այլ նոյն իսկ մարդն էլ գուցէ գոյութիւն չունէր, բայց մահը կար աշխարհում։ Մարդու ապրուստի եղանակը, նրա վարք ու բարքը, իր ֆիզիկական և բարոյական ոյժերի վատնումը շատ անգամ կամաց կամաց պատրաստում են նրան մահը, կամ աւելի ճիշտ մեռցնում են նրան նախ քան վերջնական մահը։ Երիտասարդ ոյժերի անխնայ վատնումը, չալյուութիւնը, մեղկութիւնը, ահա թէ ինչ ասել է՝ սկզբնական մեղքը և նրանից առաջացած մահը։ Չափաւոր վայելքները, ապրելը լրիւ կեանքով և բնական սահմաններումն աշխատանքը, երբէք մահ չեն առաջ բերում, այլ կեանք։ Ապա պատօրը մխիթարեց սգաւորներին, խօսեց հանգուցեալի առաքինութիւնների, նրա հեղութեան, աշխատասիրութեան, բարութեան մասին և վերջացրեց իր խօսքը՝ կոչումն անելով դէպի մարդկային լաւագոյն առաքի-

նութիւնները, որոնք միայն ընդունակ են գեղեցկացնել կեանքը, խորհուրդ տալ մարդկային ծանր ճակատագրին և թուլացնել մահու սարսափը, յաղթահարել նրան։

Այն, այս չվէյցարական քահանաները, ինչպէս գիտեն խօսել իրանց ժողովրդի սրտին, ինչպէս գիտեն իւրաքանչիւր մօմնետի իսկական նշանակութիւնն ըմբռնել։

Կանայք չը կային, տղամարդիկ վերջերին դադարը և առաջ ընկան, յուղարկաւորները զոյգ զոյգ շարունցին իրար յետեւից, նախ պատօրն ու աղգականները, ապա մնացած բազմութիւնը։

Թափօրը շարժուեց դէպի դիւղից դուրս, կանաչապատ լեռնադաշտի միջից անցնող սիրուն ծառուղիով։ Հեռու երեւում է գերեզմանատունը իր մշտադալար մացառների ցանկապատով, որ դաշտերի ընդհանուր կանաչութեան մէջ թւում է մի գալարուն մոյգ երիզ։ Ահա և գերեզմանատունը, թափօրը ներս մտաւ երկաթապատ դռնից։ Սա կարծես գերեզմանատուն չէ, այլ մի ծաղկազարդ զբօսավայր։ Իւրաքանչիւր չիրիմ չըրջապատուած է կանաչի ու ծաղիկների փոքրիկ ցանկով, տեղ տեղ փարերը կորել են պսակների, զիրլեանդների մէջ։ Ոմանք նոյն իսկ ինքամօտ ձեռքով իրանց մեռած սիրելիների յաւիտենական ընակարանին հովանի անելու համար տնկել են սգատերեւ ուռիներ, որ կախկիսել են իրանց դալար ճիւղերը մինչև գետին, համբուրում են չիրիմների հետ։ Փարեջը բոլորն էլ փոքր են, մեծ մասամբ փոքրիկ մարմարներ՝ սիրուն սիմֆօնիքով քանդակուած։ Մոռացուած չիրիմներ չեն, իւրաքանչիւր գերեզմանի վրայ երևում է ինքամբ, առանձին հոկողութիւն, ծաղիկները մշակուած են, խոտերը յարդարուած։ Այս սիրուն, ծաղկազարդ չիրիմների մէջ մի փոքրիկ փոս է փորուած նաև հանգուցեալի համար։ Խորութիւնը մեծ չէ, մի արշինից հաղիւ մի փոքր աւելի։ Դադադն իջեցրին փոսի մէջ, պատօրը կարգաց դարձեալ մի քանի աղօթք, ապա ամենքը հեռացան գնացին գերեզմանափորներից բացի, որոնք շարունակում էին հողով ծածկել գերեզմանը, վերադարձին ես տեսայ թէ ինչպէս պատօրը մօտեցաւ հանգուցեալի ծերունի հօրը, որ դժուարութեամբ էր քայլում, իր թին տոաւ նրան և ճանապարհի բոլոր ընթացքում նա համարեա զրկած տանում էր անզօր ծերունուն, խօսում, մխիթարում էր նրան մի լաւ զուակի սրտացաւ հոգացողութեամբ, աշխատելով ամօքել վշաահար ծերունու ցաւոտ սիրտը։ Թաղումից վերադարձող բազմութիւնը այլ ևս հանգուցեալի տունը չը մտաւ, ինչպէս անում են մեր երկրում և հացկերութիւն չեղաւ, այլ իւրաքանչիւր ոք իր տունը, իր

աշխատանքին գնաց, մեռելատէր ընտանիքին ազատելով այդ ահագին բազմութիւնը կերակրելու անօգուտ և աւերիչ հոգսից։ Այսպէս վերջացաւ թաղումը։

Յուդարկաւորութիւնից յետոյ, մարդիկ վերադարձան գիւղ, իսկ ես դեռ մենակ թափառում եմ կանաչազարդ, ծաղկապատ դերեզմանատան մէջ, թափառում եմ և միտս է գալիս մեր գիւղի դերեզմանատունը։ Սարերի կրծքից պոկուած սև սև ժայռերի ահապին կտորներ սղմում են մեր մեռելների կրծքերը, ասես նրանց կրած ցաւը խլացնելու համար։ Այնտեղ, այն մեր ողբալի ծննդավայրում գեղարուեստը չի մեղմացնում մահի սարսափը և ոչնչացման պրօցեսսի արտաքին պատկերը իր միտերի անհասկանալի և ճշող բոլոր խստութիւնն ունի։ Ոչինչ չը կայ գերեզմանատանը, որ սգաւոր աչքի հայեացքը հանգստացնի, ոչինչ, որ կեանքի ունայնութեան և մեր գոյութեան տխուր վախճանի վրայ մի խաբուսիկ քօղ ձգի։ Եւ այդ հասկանալի է, սիրելիս, ցաւերով ու տառապանքներով լի գոյութիւնները գերեզմանների մէջ էլ պահում են իրանց արտասուելի պատկերը։ Ժայռեր, ժայռեր, կեանքն ամբողջ ապառաժ, քար է մեր գիւղերում։ Ինչո՞ւ զարմանալ, որ գերեզմաններում ժայռեր են շարուած։

Շրջում եմ և մտածում նաև մեր երկրի թաղումների մասին, երբ ողբն ու արցունքը այնքան առատ են դառնում. երբ մարդիկ չեն լալիս, այլ ձգում են. երբ սգի մի փոթորիկ է անցնում մի տան, մի թաղի, մի գիւղի վրայ։ Արեւելքում մահերը մի սոսկում են բերում իրանց հետ, որ աւերածի բոլոր ոյժն ունի, այնտեղ ողբերն իրանց յուսահատութեամբ զարհուրելի են, ամեն մի թաղումով կարծես մի տուն է փլչում, մի ընտանիք ջնջւում։

Անշուշտ մահերի առթիւ կատարուող սուգը, թաղման ձէսերի յուսահատական մանրամասնութիւնները, ինչպէս նամակիս սկզբում ասացի, արտաքին նշան են այն հասկացողութիւնների, որ այս կամ այն ժողովուրդ կապում է մահուան գաղափարին, անդրլիբիման կեանքին, բայց դրա հետ միասին անուրանալի է, որ կան նաև շատ սօցիալական տնտեսական պատճառներ, որոնք մեծացնում են կորուստը և շատ անգամ իրօք աւերած առաջ բերում հարուածին ենթակայ ընտանիքի ծոցում։

Թողնենք դեռ այն մահերը, ուր խօսողը միմիայն սիրտն է, կամ ինչպէս մեր երկրում ասում են «ջիգեարի մոմուռը», երբ որ և է նւթական պատճառ չի կարող խառ-

նուեւ սգին, երբ կիզիչ ցաւը իբր հիմունք ունի միմիայն մի սիրելու կորուստ. բայց այլ է խնդիրը, երբ այդ կորուստին, այդ հոգեկան, բարոյական զրկանքին աւելանում է նաև կեանքի նիւթական դժուարութիւնների մօտաւոր պերսպեկտիվան, երբ ընտանիքը անտէրութեան անողորմ վիճն է տեսնում իր առաջ բացուած այն սև փոսին նայելիս, որ ծածկում է մի սիրելու դիակ: Ահա այս վերջին գէպքում մահերի առթիւ եղած սուգն ու յուսահատութիւնն ստանում է կրկնակի ուժգնութիւն, և ողբը չափեր է ընդունում, որից մարդու աղիքներն են գալարւում:

Ով երբ և իցէ տեսել է մեզանում մի բազմաճիւղաւ ընտանիքի մօր, այրու սուգը իր «գլխաւորի», իր «տէր ու տիրակալի», իր ամուսնու համար, նա կը համաձայնի, որ դա սովորական ողբ է, դա ցաւերով ուռած սրտի մի զեղումն է, այլ ինքնասպանութիւն է. մի սրտաճմրկ կոչումն գէպի մահը, որ գայ մնացածներին էլ տանի, որովհետեւ անտէր են, էլ ապրել չեն կարող: Եւ արդարեւ, ով է հոգացողը, մտածողը նրա, այս ողորմելի այրու և նրա որբ մնացած զաւակների համար: Արեւելքում «գլխաւորից» զրկուած ընտանիքը, եթէ շատ մօտիկ սրտացաւ ազգական չունի, զոհ է ամեն տեսակ պատահականութեան, ամենաանողորմ ոտնձգութիւնների, ենթակայ կատարեալ անտէրութեան, դատապարտուած ոչնչանալու: Եւ, որ արեւելցի եմ, տեսել եմ նկարագրածս սուգերը, մանաւորից եմ եղել շատերին, ճաշակել եմ նրանց պատճառած յուսահատութեան բոլոր դառնութիւնը, տեսել եմ որբեր, այրիներ, այժմ տեսնում եմ նոյնը այստեղ և զարմանքով նկատում եմ, որ տարբերութիւնն ահագին է: Ինչ ուզում են ասեն, բայց համարձակ կարելի է ասել, որ արեւելեան «եթիմի» հասկացողութիւնը հաւասար չէ արեւմուտքի orphelin-ին և «որբււայրին» հաւասար չէ այստեղի veuve-ին: Դու երեւի կը համաձայնուես ինձ հետ, որ «եթիմ» և «որբււայրի» բառերը մեզանում այնքան յուսահատութիւն, այնքան խեղճութիւն են պարունակում, որ դրանցից մահուան հոտ է փչում:

Եւ դա շատ հասկանալի է, սիրելիս, արեւելքում, ուր ընտանեկան, ազգակցական կապերն այնքան զօրեղ են, ուր ցեղական եսասիրութիւնը իր արտայայտութիւնների մէջ ոչնչով յետ չի մնում անհատական եսասիրութիւնից, ուր թասիբը, ընտանեկան աւանդութիւնները, հաստատուած շահերի նոյնութեան վրայ չաղկապում են իրար այնքան հեռաւոր ազգականներ, նոյն արեւելքում կատարելապէս բացակայ է հասարակա-

կան խնամատարութիւնը, (assistance publique) և հազիւ թէ նա արտայայտուում է «ողորմութեան» ստորացուցիչ և վատ ձեւով: Ահա թէ ինչու «որը և այրիններն» ու «եթիմները» եթէ տէր ու տիրական չունեն, համարեա մահու բաժին են: Այլ է այգտեղ, ուր անհատը, նրա գոյութիւնը իր մերձաւորներէրց զուրօ դրուած է նաեւ ընդհանուր հասարակական խնամքի ներքոյ, որբերն ու այրինները երբէք անտէր չեն մնայ, նրանց շահերը հնարաւոր չափով պաշտպանուած են չարամիտ ոտնձգութիւններէրց, խեղճերի կրած ծանր կորստին չի միանում նաեւ ապագայ դառնութիւններով ու ցաւերով լի մի կեանք: Մի ուրիշ անգամ, գուցէ ես առիթ կ'ունենամ քեզ նկարագրելու, թէ այստեղ ինչպէս է կազմակերպուած հասարակական խնամատարութիւնը (assistance publique) զիւղերում, իսկ այժմ թոյլ տուր քեզ յիշեցնել թէ մեզանում հասարակութիւնն ինչ է անում որբերի համար: Օրէնք, ի հարկէ գոյութիւն ունի, որ պարտք է դնում հասարակութեան վրայ խնամակալներ կարգել որբ երեխաների վրայ, կառավարել նրանց ստացուածքը և հայրութիւն անել: Ինչպէս տեսնում ես լաւ օրէնք է, բայց ինչ անես, որ երբ հասարակական խիղճը զարգացած չէ, պարտքի գիտակցութիւնը լայն կերպով չի ըմբռնուած և անգամ լաւ օրէնքի պորձագրութիւնը վատ մարդկանց ձեռքում դառնում է մի կատարեալ չարիք, դու խօս գիտես, թէ մեզանում խեղճ այրինները, մանաւանդ՝ եթէ ամուսնուց մնացած փոքրիկ ժառանգութիւն կայ, ինչպէս են աշխատում ամեն կերպ, որ իրանց որբերը ազատ մնան համայնքի խնամքից, նրա ընտրած խնամակալներէրց, որոնց «հայրութիւնից» սարսափելու բոլոր իրաւունքն ունեն, որովհետեւ փորձը ցոյց է տուել, որ այդ հայրերը միշտ քարուքանդ են անում որբերի փոքրիկ տնտեսութիւնը: Մեր գիւղական խնամակալների մասին խօսելիս միտս ընկաւ մի հետաքրքիր օրինակ: Պարիզի վերջին ցուցահանդիսի գեղարուեստական բաժնում դրուած էր ի միջի այլոց մի բրօնզեայ արձան, որ ներկայացնում էր «փրկութիւն»: Ղա մի յաղթանաւամ մարդ էր, պատրաստ ձեռքի պարանը ձգելու ջրում խեղդողոյին, բայց դէմքի արտայայտութիւնն այն աստիճան սարսափելի էր, որ ինձ հետ չրջող ընկերս ծիծաղելով ասաց՝ «Եթէ ես լինէի խեղդողը ոչ մի պայմանով չէի համաձայնի բռնել այդ սարսափելի մարդու պարանը»: Մեր կողմնքում որբերի խնամակալներն ինձ ակամայ յիշեցնում են «փրկութիւն» ներկայացնող այն սարսափելի մարդը: Հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ «եթիմ» բառը այնքան սարսափ ունի իր մէջ արեւելքում:

Բարձրերի տեսակէտից բնորոշ չես գտնում նաեւ մեր երկրի հետեւեալ ասացուածքը՝ «Եթիմին՝ ոչ ծեծիր, ոչ հայհոյիր, միայն հացը ձեռքից խլիր և ճանապարհ դիր»։ Անողորմ առած, որ սակայն իրագործուում է ամբողջութեամբ, ոչ միայն հացն են խլում որբի, այլ և՛ ծեծում են, և՛ հայհոյում։

Տը գրութիւն.

Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ.